

У нарисі М. Гнатишика [25] подано стислу характеристику урядів України 1917–1920 рр., опис монетних систем, державних банкнот, їхнє виготовлення, а також відомості стосовно інших аспектів економічної діяльності державних утворень на території українських земель.

Окреме місце серед робіт, присвячених податковій справі та державним фінансам, з-поміж діаспорної історіографії належить монографії Х. Лебідь-Юрчик „Бюджетне право” [26]. У ній, зокрема, вміщено перший державний бюджет України на 1918 р.

На нашу думку, цінною є розвідка І. Кабачківа „Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р.” (Прага, 1932 р.) [27]. Автор проаналізував державний бюджет України у контексті бюджетної політики інших тогочасних європейських країн.

Загалом констатуємо, що діаспорна історіографія представлена роботами, які переважно висвітлюють політичну історію, стосуються аграрного, бюджетного питання, а податкова політика у цих доробках подається лише фрагментарно. Незначний обсяг робіт з історії податкової політики національних урядів періоду революції 1917–1921 рр. у діаспорній історіографії можна пояснити такими. По-перше, податкова політика в українському селі належала до внутрішньої політики українських урядів. Тобто, джерельна база з цієї проблематики розміщена в українських центральних і регіональних архівах, до яких історики діаспори довгий час не мали доступу. По-друге, можлива недооцінка ролі державних фінансів, а відтак і податків в економічному житті країни. По-третє, тяжіння діаспорних істориків до вивчення політичної історії.

- революції 1917–1920 рр.: в 4 ч. / П. Христюк. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1921. – Ч. 3.
15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: в 4 ч. / П. Христюк. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1922. – Ч. 4.
16. Pidhainy O. *The Formation of the Ukrainian Republic / O. Pidhainy*. – Toronto; New-York, 1966. – Vol. 1.
17. Федюшин О. *Украинская революция. 1917–1918 гг. / О. Федюшин*. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007.
18. Доленга С. *Скоронадщина / С. Доленга*. – Варшава: Накладом Монеста Кушицького, 1934.
19. Покуцький П. *Панська отаманія / П. Покуцький*. – Львів : Без вид., 1937.
20. Стахів М. *Україна в добу Директорії УНР: в 7 т. / М. Стахів*. – Скрентон : Без вид., 1962–1966. – Т.1: Власними силами.
21. Витанович І. *Аграрна політика українських Урядів 1917–1920 рр. / І. Витанович*. – Мюнхен : Без вид., 1968.
22. Сціборський М. *Земельне питання / М. Сціборський*. – Париж : Українська книгарня, 1939.
23. Мартос Б. *Гроші Української Держави / Б. Мартос, Я. Зогуля*. – Мюнхен : Український Технічно-Господарський Інститут, 1972.
24. Гнатишак М. *Державні гроші України 1917–1920 рр. Ілюстрований історико-іконографічний нарис / М. Гнатишак*. – Клівленд : Український Музей-Архів, 1974.
25. Лебідь-Юрчик Х. *Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету) / Х. Лебідь-Юрчик*. – Львів : Без вид., 1927.
26. Кабачків І. *Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р. / І. Кабачків*. – Прага: Без вид., 1932.

А.П. Іржавська

ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Друга світова війна є однією із актуальних наукових проблем у вітчизняній та зарубіжній історіографії. З плином часу дослідники відкривають все нові й нові факти в цьому трагічному періоді, які дозволяють доповнювати знання про події тих часів і аналізувати їх, створюючи за необхідності і нові напрями в розвитку досліджуваної проблеми.

Подіям Другої світової і Великої Вітчизняної воєн приділялася достатня увага в радянській історичній науці. Однак довгий час в їх вивченні та висвітленні панувала так звана „монументальна історіографія”. Починаючи від другої половини 1950-х рр., дослідники майже не торкалися історіографічних питань та методичних проблем війни, а рухалися в напрямі конкретно-історичного вивчення воєнної історії, беручи за основу оцінки і висновки партійних керівників. Разом із тим, дослідники радянського періоду зробили чимало для вивчення і висвітлення тяжких і трагічних сторінок війни та заклали фундамент для подальших наукових розвідок. Враховуючи напрацьоване попередниками в дослідженні історії війни, головною проблемою сучасної воєнної історіографії є пошук критеріїв об'єктивності. Актуальним завданням істориків є перегляд застарілих концептуальних підходів до висвітлення та оцінки низки проблем періоду Другої світової війни, розширення науково-дослідницької тематики, збагачення джерельної бази, аналіз наукового доробку

1. Дорошенко Д. *Історія України. 1917–1923 рр.: в 2 т. / Д. Дорошенко*. – К. : Темпора, 2002. – Т. 1 : Доба Центральної Ради.
2. Дорошенко Д. *Історія України. 1917–1923 рр.: в 2 т. / Д. Дорошенко*. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р.
3. Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко*. – К. : Темпора, 2007.
4. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко*. – К. : Темпора, 2007.
5. Млиновецький Р. *Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917–1922 рр. Про що історія мовчить / Р. Млиновецький*. – Без вид., 1966. – Т. 1.
6. Крип'якевич І. *Велика історія України до 1923 р. / Ред. М. Голубець*. – Львів; Вінніпег : Без вид., 1948.
7. Грушевський М. С. *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 рр. / М. С. Грушевський*. – К. : Либідь, 1992.
8. Гунчак Т. *Українська революція : документи / Т. Гунчак*. – Нью-Йорк : Без вид., 1984.
9. Hunczak T. *The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution / T. Hunczak*. – Cambridge : Harvard University Press, 1977.
10. Мірчук П. *Українська державність 1917–1922 рр. / П. Мірчук*. – Філадельфія : Без вид., 1967. – 400 с.
11. Nahayewsky I. *History of the Modern Ukrainian State 1917–1923 / I. Nahayewsky*. – Munchen : W. Goldmann, 1972.
12. Subtelny O. *Ukraine. A History / O. Subtelny*. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1988.
13. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: в 4 ч. / П. Христюк*. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1921. – Ч. 1.
14. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української*

співвітчизників та окреслення шляхів подальших пошуків.

Важливою складовою частиною і постійним предметом наукового дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн було чимало питань, що стосуються становища східнослов'янського населення в період нацистської окупації. Водночас у радянській та вітчизняній історіографії до сьогодні тема нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни не була предметом комплексного дослідження. Саме по собі явище нацистського фізичного терору та його вплив на подальший розвиток слов'янства розглядалося лише з позицій вивчення історії східних слов'ян в період окупаційного режиму на східнослов'янських територіях.

Історіографію досліджуваної теми слід розглядати в контексті історіографії Другої світової війни. Відповідно до традиції, яка склалася в сучасній вітчизняній історичній науці, історіографію періоду Другої світової війни можна розподілити на два великі періоди: радянський – середина 1940-х рр. – 1991 р. і сучасний – 1991 р. – початок ХХІ ст.

У свою чергу радянський період можна поділити на чотири етапи: перший етап розпочався вже під час війни і продовжувався до середини 1950-х рр.; другий етап – від середини 1950-х рр. – до середини 1960-х рр.; третій етап – від другої половини 1960-х рр. – до середини 1980-х рр.; четвертий етап – 1985–1991 р. Дослідження кожного з названих етапів були специфічними і зумовлювалися суб'єктивними факторами, пов'язаними зі зміною партійно-політичного керівництва, тому не могли бути до кінця всебічними і правдивими.

Автор статті ставить за мету проаналізувати радянську історіографію з питань, що стосуються теорії та практики нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни.

Дослідження і висвітлення проблеми нацистського фізичного терору на окупованих територіях Радянського Союзу розпочалося вже з перших днів окупації. Окремі її аспекти знайшли відображення у працях К. Дубини [1 – 2], Е. Ярославського [3], В. Василенка [4], Л. Дубровицького [5], Д. Епштейна [6], Т. Воїнова [7], Б. Утевського [8], М. Супруненко [9], Л. Новиченка [10 – 11], З. Шульги [12], О. Довженка [13] та інших.

Цінність цих праць полягає у тому, що, будучи написані під час тогочасних подій, вони передають дух часу і гостроту вражень їхніх учасників. Вони створені на основі наявних в розпорядженні авторів оригінальних документів: свідчень очевидців, повідомлень Радінформбюро, газетних публікацій, щоденників, нотаток, наказів, протоколів допитів військовополонених, листів загиблих, полонених і поранених німецьких солдат і офіцерів, розпоряджень німецьких військових властей та інших документів, захоплених частинами Червоної армії в боях. Ці документи, зокрема, розкривають і описують звірства ворога на територіях окупованих областей. Характерним недоліком вищевказаних праць була їхня недостатня теоретична обґрунтованість. Однак уже під час війни було зроблено перші кроки у вивченні та висвітленні тогочасних подій. Тому залучення до історіографічного огляду публікацій воєнного періоду

дає можливість простежити зародження, поступовий розвиток і розширення історіографії теми.

У перше післявоєнне десятиліття в рамках здійснюваної роботи з комплектування і подальшої систематизації матеріалів з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн було введено в науковий обіг пласт документів і матеріалів стосовно німецького окупаційного режиму на східнослов'янських територіях. Ці матеріали були відображені у працях дослідників історії східних слов'ян означеного періоду: Е. Рассела [14], М. Скирдо [15], І. Кравченка та А. Залеського [16] та інших. Також у післявоєнний період були підготовлені перші дисертації, в яких тією чи іншою мірою розкрито проблеми фізичного терору на окупованих нацистами радянських територіях, В. Ф. Романовського [17], Т. І. Халепо [18], О. В. Родзіна [19] та інших.

Позитивною рисою післявоєнного періоду стало те, що науково-дослідницька тематика війни не відійшла на другий план. Більше того, виникли деякі передумови, які сприяли осмисленню проблеми війни. До них належать і героїчно-патріотичний характер теми, і близькість її реалій дослідникам, серед яких були безпосередні учасники війни. Характерною негативною рисою наукових досліджень цього періоду була вузькість тематики, описовість і чітке дотримання ідеологічних установок та офіційної точки зору. До того ж, публіцистика цих років замовчувала незручні події і факти, зокрема, і ті, що стосувалися проблеми нацистського фізичного терору в період окупації.

Другий етап у розвитку дослідження проблем нацистського окупаційного режиму відкрила „хрущовська відлига”, яка стала наслідком історичних рішень ХХ з'їзду КПРС, які дали поштовх до короткочасної демократизації усього суспільно-політичного життя. У ці роки у радянській історіографії війни розпочалися певні позитивні зрушення. Внаслідок ширшого доступу дослідників до нових архівних матеріалів, було значно розширено джерельну базу для вивчення проблем Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Завдяки цьому істотно збільшилась і кількість наукових праць, які містили в собі широкі коло досліджуваних проблем. Зокрема, нового трактування набули питання нацистського окупаційного режиму: помітно активізувалися наукові пошуки істориків, збільшилась кількість публікацій, відбулися якісні зрушення в організації наукових досліджень. Помітним став інтерес і до проблеми нацистського фізичного терору на окупованих східнослов'янських територіях, про що свідчать дослідження М. Н. Андрюхіна [20], В. І. Клокова [21], Л. А. Безименського [22], М. В. Ковалю [23] тощо. У розділах вищевказаних праць вміщено епізодичний матеріал про політику і практику нацистського фізичного терору на окупованих східнослов'янських територіях.

З другої половини 1960-х рр. у розвитку радянської історіографії наступив новий, третій етап. Він став результатом чергової зміни влади в СРСР і визначався політичними мотивами, які негативно позначилися на розвитку історичної науки. У рамках цих процесів в історичній науці розпочався „відкат” у дослідженнях окремих проблем війни, трактування яких були офіційно визначені і „затверджені” вищими керівними органами. Аналіз наукової літератури цього періоду

показує, що динамічність, новаторські підходи, критичність у дослідженні проблем війни, характерні для часів "відлиги" поступово змінюються відносним застоєм у висвітленні історії війни, звеличуванням ролі партії, некритичним ставленням до деяких проблем війни, дублюванням тематики.

З іншого боку, не можна не відзначити помітне зростання кількості публікацій з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, зокрема, фундаментальних багатотомних праць, в яких з'явилася нова проблематика, мало місце поглиблене дослідження і висвітлення до цього вже досліджуваних тем. Наприклад, радянські історики в рамках цього періоду зробили вагомий внесок у дослідження проблеми нацистського окупаційного режиму на території Радянського Союзу. У цьому напрямі відбулися певні зрушення: з'явилися дослідження, в яких акцентувалася увага на особливостях нацистського окупаційного режиму, викривалась й аналізувалась злочинна політика фізичного терору щодо окупованого населення. Водночас зазначимо, що суттєвим недоліком історіографії цього періоду був загальний підхід до визначення її головних суттєвих положень без виявлення будь-яких особливостей на різних територіях СРСР, які були захоплені Вермахтом.

Зокрема, предметом більшої уваги з боку радянських російських, українських та білоруських істориків стає й тема нацистського фізичного терору на східнослов'янських територіях. Досліджені ними різні аспекти теми насамперед знайшли фрагментарне відображення в колективних працях [24 – 27].

У межах означеного періоду різні аспекти проблеми нацистського окупаційного режиму і практики фізичного терору проти мирного населення та військовополонених були досліджені у працях А.С. Бланка [28], П.П. Брицького [29], В. М. Гриднєва [30], В.Т. Фоміна [31] та інших.

Значний фактичний матеріал із досліджуваної проблеми міститься у монографії М.М. Загорюлька і А.Ф. Юденкова [32], в якій автори роблять ряд фундаментальних узагальнень і висновків стосовно особливостей нацистської окупаційної політики на захоплених радянських територіях.

Корисною для дослідження суті та механізму реалізації на практиці політики фізичного терору щодо народів, яких нацисти вважали „нижчою расою”, є праця П.С. Ромашкіна [33]. В ній автор проаналізував форми і методи нищення мирного населення та військовополонених, навів докази та свідчення про злочинну політику нацистів на окупованих слов'янських територіях.

Вагомими для дослідження стали праці українського науковця М. В. Ковалю [34]. У них автор проаналізував становище українського народу в роки нацистської окупації, а також розкрив суть злочинної політики і практики нацистського фізичного терору на окупованих територіях України

Суттєво збагатили історіографію війни і краєзнавчі дослідження. Зокрема, чимало матеріалів з проблеми нацистського фізичного терору проти східних слов'ян періоду війни міститься в багатотомному краєзнавчому виданні з історії міст і сіл України „Історія міст і сіл Української РСР” [35]. Фрагментарна інформація про злочини німецьких окупантів проти мирного населення окупованих областей України

міститься у виданих в цей період „Нарисах історії обласних партійних організацій України” [36].

Четвертий етап в радянській історіографії, який розпочався після 1985 р. і тривав до 1991 р., позначився методологічною трансформацією історичної науки. Перебудова і подальше демократизація суспільства послугували своєрідним сигналом до ширшого і ґрунтовнішого осмислення багатьох подій радянської історії. Наукові праці, які публікувалися, опиралися на нові архівні матеріали, позначені використанням їхніх авторів нових концептуальних підходів, вільних від ідеологічної запрограмованості політичного диктату. Якісні зміни сталися і у розвитку сучасної історіографії про війну. Цьому сприяли властиві сучасній історичній науці плюралізм і свобода творчості, введення в науковий обіг значного за обсягом корпусу нових архівних, раніше не доступних для дослідників, джерел. Цей процес відбувався поступово, долаючи припущення у попередні роки помилки, нашарування, штампи і догматизм. Публікації цього періоду свідчать про те, що зросло теоретичне навантаження наукових праць, історики стали виходити на якісно новий рівень вивчення історії війни, більш вагомими стали узагальнення і висновки.

Зокрема, у 1985 р. вийшли в світ масштабні колективні та індивідуальні наукові праці „Вторая мировая война. Итоги и уроки” [37], „Правда и ложь о второй мировой войне” [38], А.С. Орлова, Б.Н. Новосолова [39], в яких вчені представили величезний фактичний та історико-аналітичний матеріал з питань причин виникнення Другої світової війни, її політичного характеру, військових подій на всіх театрах військових дій, проблеми окупаційного режиму, зробили низку узагальнень і висновків принципного значення. Проте проблема нацистського фізичного терору проти східнослов'янських народів періоду війни в цих працях не стала предметом комплексного дослідження і розглядається фрагментарно.

У монографіях М.І. Семиряги [40], А.А. Галкіна [41], Д.М. Проектора [42] та інших досліджено деякі аспекти теоретичного обґрунтування, планування та реалізації нацистського фізичного терору на окупованих східнослов'янських територіях.

Науковий доробок українського вченого М.В. Ковалю [43] у цей період поповнюється низкою наукових публікацій, в яких містяться фундаментальні положення і методологічні засади вивчення проблем нацистського окупаційного періоду в історії українського народу.

Заслужовує на увагу монографія Д.С. Мельникова і Л.Б. Чорної [44], в якій автори проаналізували ідеологію нацистів, викривали механізм реалізації політики фізичного терору щодо слов'янських народів, форми і методи його здійснення. Однак у монографії не подано повну інформацію щодо наслідків цієї політики та її впливу на морально-психологічний стан слов'янських народів.

Певний науковий інтерес представляє праця С.Т. Кузьміна [45]. Її автор, у минулому співробітник Надзвичайної державної комісії СРСР по встановленню та розкриттю злочинів німецько-фашистських загарбників, брав участь в її роботі на території СРСР, Польщі та інших країн. На основі документів, свідчень очевидців, особистих спогадів він відтворив жахливу картину процесу та наслідків

нацистського окупаційного режиму на захоплених територіях, вказував на форми і методи терору щодо населення окупованих територій.

У монографії українського історика Т.С. Першиної [46] вперше зроблено комплексне дослідження проблеми політики і практики нацистського геноциду на тимчасово окупованих територіях України. У праці викрито злочини нацистів, проаналізовано форми і методи геноциду, фіксуються наслідки та відлуння злочинної політики окупантів для українського населення.

Таким чином, зробивши історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, з'ясуємо, що на той час не існувало комплексного наукового дослідження з проблеми нацистського фізичного терору проти східних слов'ян періоду Другої світової війни. Від 1940-х – до початку 1990-х рр. історичне пізнання визначалося владними партійними структурами. Заангажований підхід і вибірковий доступ до джерел стали причиною селективного відбору інформації, на основі якої створювалися наукові праці, тому в них міститься фрагментарна інформація з досліджуваної проблеми. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. стали доступними раніше засекречені архіви, а також були опублікована значна кількість документів, які дозволили науковцям визначити нові підходи у дослідженні складних питань періоду Другої світової війни.

1. Дубина К. К. Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942.
2. Дубина К. К. Злодеяння немцев в Киеве. – К., 1945.
3. Ярославский Е. Борьба славянских народов против германского фашизма. – М., 1941.
4. Василенко В. Расовые бредни фашистских бандитов. – М., 1941.
5. Дубровицкий Л. Под игом немецких угнетателей. – М., 1942.
6. Эпштейн Д. Славяне в борьбе с немецкими захватчиками. – Саратов, 1942.
7. Воинов М. С. Зверства фашистских варваров: указатель фактов, опубликованных в печати. – М., 1943.
8. Утевский Б. С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / под ред. Н. М. Рычкова. – М., 1946.
9. Супруненко М. Україна напередодні і в Великій Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників. – Уфа, 1942.
10. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина: (Про „німецьку земельну реформу” на тимчасово окупованій Україні). – Саратов, 1942.
11. Новиченко Л. М. Німецька кріпаччина. – Саратов, 1942.
12. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа, 1942.
13. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990.
14. Рассел Е. Проклятие свастики. – М., 1954.
15. Скирдо М. П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне. – М., 1959.
16. Кравченко И. С., Залесский А. И. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. – Минск, 1959.
17. Романовский В. Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и её крах в Белоруссии (1941–1944 гг.): автореф. дис... докт. ист. наук: 07.00.02 / В. Ф. Романовский; АН БССР, Отдел общественных наук. – Минск, 1947.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 311.
20. Андрухин М. Н. Геноцид – тяжелейшее преступление против человечества. – М., 1961.
21. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945 гг.). – К., 1961.

22. Безыменский Л. Особая папка «Барбаросса»: докум. повесть. – М., 1967.
23. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965.
24. История второй мировой войны. В 12-ти т. / глав. ред. комис. : Д. Ф. Устинов (пред.) [и др.]. – Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии „молниеносной войны”. – М., 1975.
25. Беларуская ССР у гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза / 1941–1945 гг. // Бібліяграфічні бюлетэнь / Красавік – чэрвень 1970 г. / сост. В. Адамовіч і др. – Мінськ, 1970.
26. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. В 3-х томах. Т. 3. / ред. кол. Г. М. Мултих (голова) та ін. – К., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. – Т. 2. / ред. кол. И. Д. Назаренко, И. И. Вивдиченко, В. Я. Головкин. – К., 1975.
27. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) / ред. кол. В. І. Клоков та ін. – К., 1977.
28. Бланк А. С. Адвокаты фашизма. Легенды и мифы реакционной буржуазной историографии о германском фашизме. – М., 1974; Бланк А. С. Старый и новый фашизм. – М., 1982.
29. Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. – Львов, 1980.
30. Гриднев В. М. Борьба крестьянства оккупированных областей РСФСР против немецко-фашистской оккупационной политики, 1941–1944. – М., 1976.
31. Фомин В. Т. Фашистская Германия во второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). – М., 1978.
32. Загоруйко М. М., Юденков М. М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970.
33. Ромашкин П. С. Преступления против мира и человечества / П. С. Ромашкин. – М., 1967.
34. Коваль М. В. У горнилі війни. (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр.). – К., 1972.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 135 с.; Коваль М. В. За гратами нового порядку // Український історичний журнал. – 1981. – № 5.
35. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах / гол. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1969–1974.
36. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / редкол. : А. Ф. Олійник [та ін.]. – Одеса, 1972; Нариси історії Волинської обласної партійної організації / [авт. кол. : П. А. Борковський, Б. Й. Заброварний та ін.]; редкол. : Є. А. Поливанов (голова) та ін.]. – Львів, 1981; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації / [авт. кол. : М. Д. Брезкун, М. Н. Кононенко, І. П. Костенко та ін.]; редкол. : В. М. Половец (кер.) та ін.]. – К., 1980.
37. Вторая мировая война. Итоги и уроки / П. А. Жилин, С. А. Тюшкевич, Н. Г. Андроников [и др.]; гл. ред. комис. С. Л. Соколов. – М., 1985.
38. Правда и ложь о второй мировой войне / [Е. Н. Кульков, О. А. Ржешевский, И. А. Чельшев и др.]; под ред. О. А. Ржешевского]. – М., 1988.
39. Орлов А. С., Новосёлов Б. Н. Факты против мифов: Подлинная и мнимая история второй мировой войны. – М., 1986.
40. Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнёта. – М., 1985.
41. Галкин А. А. Германский фашизм / отв. ред. Б. И. Коваль. – М., 1989.
42. Проэктор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989.

43. Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 3.; Коваль М. В. Фашистська політика духовного, морально-політичного подавлення населення України у її крах (1941 – 1944 гг.) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов / ред. кол. : М. В. Коваль и др. – К., 1988.

44. Мельников Д. Е. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945. – М., 1989.

45. Кузьмин С. Т. Сроку давности не подлежит: [о фашистских преступлениях]. – М., 1986.

46. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К., 1985.

А.М. Крилова

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Важливою складовою дослідження землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є описово-статистичні джерела. Аналіз описово-статистичних джерел передбачає врахування регіональних особливостей динаміки землеволодіння та землекористування, що зумовлено як різноманітним шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу поселення. Територія Північного Приазов'я, яка визначається кордонами Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії, а також Бахмутського, Олександрівського та Маріупольського повітів Катеринославської губернії, є регіоном, який освоювався протягом різних історичних епох за досить різних політичних умов, що і зумовило появу на його території різних форм землеволодіння та землекористування.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектору, з перетворенням землі на об'єкт купівлі та продажу, важливе значення має історичний досвід, який відображено у формуванні землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї.

Дослідження описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї реалізувалося переважно через вивчення аграрних відносин на території Південної України. В основному аналіз джерел дослідниками здійснювався для висвітлення: 1) економічних питань; 2) землеволодіння окремих етнічних груп; 3) соціально-економічного стану окремих регіонів на рівні повіту, губернії або всієї Південної України.

Перші праці з історії аграрних відносин на території Південної України, що дають динамічну картину розвитку землеволодіння та землекористування, з'являються в другій половині ХІХ ст. Серед таких робіт слід відзначити монографію В. Постникова, а також праці М. Неручева, А. Логінова, М. Є. Земцова [1 – 4]. На початку ХХ ст. з'являються перші спроби критичного аналізу описово-статистичних джерел. Насамперед це праці В. Святловського та З. М. і М. А. Свавицьких [5; 6].

Для дослідників середини ХХ ст. характерне використання описово-статистичних джерел для

вирішення питань кризи феодально-кріпосницької системи. Із робіт цього періоду вирізняються матеріали міжреспубліканських симпозіумів з аграрної історії Східної Європи М. Максименко, М. Симонової, О. Кошиєвського, С. Бороваго [7 – 9].

З 1970-х років починають з'являтися перші джерелознавчі студії щодо статистичних джерел, серед яких окрема увага приділялася описово-статистичним. До земельних переписів у джерелознавчих студіях зверталися Д. Тарасюк [10] та А. Зубко [11]. Особливе місце в дослідженні описово-статистичних джерел належить представникам московської школи І. Ковальченко [12].

Серед сучасних дослідників описово-статистичних джерел слід відзначити дослідження А. Бойка, І. Петrenchенко, І. Бондаренко, Н. Суревої, Н. Темірової [13 – 17].

На початку 1990-х рр. Інститутом української археографії та джерелознавства було започатковано видання описово-статистичних джерельних комплексів. У межах цього проекту було видано описи Лівобережної України та Київського, Чернігівського і Харківського намісництв [18 – 20]. У подальшому видання описово-статистичних матеріалів здійснювалося науковцями Запорізького та Подільського осередків Інституту, в результаті чого маємо археографічне опрацювання описів Степової України та Подільської губернії [21; 22].

Історіографічний доробок з історії землеволодіння та землекористування досить представницький. Разом з тим, історія описово-статистичних джерел не була головним предметом досліджень і вивчалася в межах окремих напрямів, які співіснували та доповнювали один одного. Специфічні особливості руху фондоутворення, недостатня вивченість самих джерел зумовили відсутність узагальнюючої роботи з історії аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Автор статті ставить за мету проаналізувати описово-статистичні джерела із землеволодіння та землекористування в Північному Причорномор'ї у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Описово-статистичні джерела з аграрної історії Північного Приазов'я представляють собою групу масових історичних джерел. Описово-статистичне джерело землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було визначено нами як письмовий документ, для якого характерні такі ознаки: 1) належність до двох джерельних родів – документального та описового, що зумовило наявність статистичної та описової частин; 2) варіативність якісних та кількісних ознак; 3) наявність елементів статистичного оброблення (статистичної моди, середнього арифметичного, медіани тощо); 4) наявність програми, анкети або формуляра, яка обов'язково містить питання про землеволодіння або землекористування; 5) єдина методика збирання та систематизації необхідної інформації – наявність первинних матеріалів обліку та подальше їхнє зведення у єдиний текст; 6) використання великої кількості першоджерел; 7) залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців.

Взаємодія межових установ Міністерства юстиції, державних установ земельної позики (Товариство взаємної земельної позики, Селянський та